

Elżbieta Sałata

Rola zajęć z doradztwa zawodowego w gimnazjum

Edukacja - Technika - Informatyka nr 4(22), 236-244

2017

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ELŻBIETA SAŁATA

Rola zajęć z doradztwa zawodowego w gimnazjum

The Role of Career Advisory Classes in Lower Secondary Schools

Doktor habilitowany profesor UTH, Uniwersytet Technologiczno-Humanistyczny w Radomiu, Wydział Filologiczno-Pedagogiczny, Katedra Pedagogiki i Psychologii, Polska

Streszczenie

Młodzież, wybierając szkołę ponadgimnazjalną, powinna określić swoje zainteresowania, pasje i predyspozycje. W gimnazjach nie ma regularnych zajęć z doradztwa zawodowego. Są to zajęcia dodatkowe lub prowadzone w ramach lekcji wychowawczej. Doradcy w wyznaczonych dniach i godzinach pełnią dyżury. Uczniowie mogą z własnej inicjatywy korzystać ze wsparcia lub porady doradczej. Doradcy prowadzą zajęcia na temat poznania siebie czy klasyfikacji zawodów. W ramach zajęć z doradztwa zawodowego organizowane są spotkania gimnazjalistów z uczniami szkół ponadgimnazjalnych. Celem opracowania jest określenia roli zajęć z doradztwa zawodowego w gimnazjum.

Słowa kluczowe: młodzież gimnazjalna, doradztwo zawodowe, doradca zawodowy

Abstract

Students choosing secondary schools need to determine their interests, passions and predispositions. There is a lack of regular career advisory classes in lower secondary schools. These are additional classes or lessons within the scope of general educational classes. Teachers give advisory classes in selected days and hours. Students can make use of the support and advises on their own initiative. Students self-knowledge and professional profiles are the subjects of the advisory classes. During the career advisory classes, lower secondary school students meet with secondary school students. The aim of the publication is to evaluate the role of career advisory classes in the lower secondary schools.

Key words: lower secondary school students, career advisory, career advisor

Wstęp

Ważnym etapem w życiu młodzieży gimnazjalnej jest czas podejmowania decyzji dotyczących dalszych planów edukacyjnych po skończeniu szkoły. Jest to często problem nie tylko młodzieży, ale również jej rodziców. Aby dokonać właściwego wyboru, młodzi ludzie powinni określić swoje zainteresowania,

pasje, predyspozycje oraz wartości i cele, które chcą w życiu osiągnąć. Na pewno nie jest to łatwe zadanie. Z jednej strony spotykają się z presją środowiska, rówieśników, z drugiej z sugestiami rodziców, którzy często swoje niespełnione ambicje przenoszą na dzieci. Ponadto dokonując wyboru szkoły, powinni uwzględnić własne zainteresowania, które nie do końca mają sprecyzowane. Częściej są to marzenia, kim chcieliby zostać po skończeniu szkoły. W gimnazjach nie ma regularnych zajęć z doradztwa zawodowego. Są to zajęcia dodatkowe lub prowadzone w ramach lekcji wychowawczej. Doradcy jedynie w wyznaczonych dniach i godzinach pełnią dyżury, a uczniowie z własnej inicjatywy i potrzeby korzystają ze wsparcia lub porady doradczej. Wpływa to na efektywność doradztwa, które powinno ukierunkowywać młodzież i przygotowywać do wyboru szkoły i zawodu w przyszłości. Nad ukierunkowaniem planowania kariery zawodowej czy edukacyjnej uczniów czuwają wychowawcy i doradcy zawodowi posiadający odpowiednie przygotowanie do tych zadań.

Celem opracowania jest określenia roli zajęć z doradztwa zawodowego w gimnazjum.

Młodzież w okresie gimnazjum

Młodzież gimnazjalna w aspekcie procesów dojrzewania jest zaliczana do okresu wczesnej adolescencji, czyli czasu intensywnych przemian zarówno pod względem fizycznym, jak i psychicznym. Obuchowska (2007, s. 163) podaje: „Adolescencja – z łac. *adolescere* – znaczy wzrastanie ku dojrzałości – jest okresem przemian w życiu człowieka, które z dzieciństwa prowadzą ku dorosłości”. Młodzież na tym etapie rozwoju psychofizycznego często manifestuje swoją dojrzałość fizyczną, która nie zawsze idzie w parze z dojrzałością psychiczną. Stąd zdarzają się sytuacje, które budzą kontrowersje i są powodem konfliktów z otoczeniem. Młodzież w tym czasie nabywa kompetencji społecznych i poznawczych. Pojawia się wówczas coraz większe zainteresowanie własną osobą. Rodzi się w młodych ludziach pragnienie znalezienia odpowiedzi na pytania: Jaki jestem? Jak wyglądam? Jak funkcjonuje mój organizm? Jakie mam zdolności? Uzyskanie odpowiedzi na te pytania stanowi podstawę poznania samego siebie. Trzeba mieć rozwinięty zmysł samokrytycyzmu, aby móc spojrzeć na siebie bez nadmiaru sentymentu i emocji, tak jak się patrzy na innych ludzi (Skórny, 1993, s. 7).

Według Zaborowskiego cena nietrafnego poznania, nierzetelnej oceny siebie samego jest wysoka indywidualnie i społecznie. Jednostka za błędy w poznawaniu i ocenie siebie płaci „niepowodzeniami w życiu osobistym i w konsekwencji w zawodowym, a nierzadko niedosytem i poczuciem klęski życiowej” (Zaborowski, 2009, s. 159). Gimnazjum powinno wspierać rozwój ucznia, kształcąc jego samodzielność intelektualną i umożliwiając dokonywanie wyborów edukacyjnych odpowiednio do jego uzdolnień i osiągnięć. Naukę w gimnazjum koń-

czy egzamin o charakterze sprawdzianu preorientującego. Podczas sprawdzianu zostaje ustalony poziom wiedzy i umiejętności osiągnięty przez uczniów oraz ich predyspozycje. Punktowy opis stopnia opanowania badanej wiedzy i umiejętności oraz charakterystyka predyspozycji odgrywają zasadniczą rolę w przyjęciu do szkoły ponadgimnazjalnej. Aby pomóc młodzieży w dokonaniu wyboru, ważne są dobrze zorganizowane zajęcia z doradztwa zawodowego.

Zajęcia z doradztwa zawodowego w gimnazjum

Doradztwo zawodowe to ważna i potrzebna dziedzina nauki. Już uczniowie gimnazjum winni zostać ukierunkowani co do dalszej drogi edukacyjnej i zawodowej. Prowadzone przez Instytut Badań Edukacyjnych badania zostały podsumowane w raporcie *Decyzje edukacyjno-zawodowe uczniów szkół gimnazjalnych*. Forma, treści realizowane w ramach doradztwa zawodowego zostały podzielone na trzy okresy odpowiadające poszczególnym klasom. W pierwszym etapie adaptacyjnym uczniowie niechętnie rozmawiają o swojej przyszłości, ponieważ starają się budować relacje z innymi uczniami. Wybór szkoły ponadgimnazjalnej jest bardzo odległy. Dopiero w ich życiu zaszły duże zmiany (nowa szkoła, środowisko) i na tym etapie niechętnie myślą o kolejnych zmianach. Doradcy prowadzą zajęcia na temat poznania siebie i klasyfikacji zawodów. Nie jest to właściwe doradztwo, ale uczniowie mają szansę zastanowić się nad swoimi mocnymi i słabymi stronami, a tym samym lepiej poznać siebie. W drugiej klasie kwestia wyboru szkoły ponadgimnazjalnej jest wywoływana głównie przez rodziców. Tutaj następuje zderzenie nastoletniej wizji samego siebie z oczekiwaniami i nadziejami rodziców i środowiska. W tym wieku niewielki odsetek nastolatków ma sprecyzowaną wizję swojej przyszłości. Jest to etap poszukiwania własnej drogi rozwoju. Uczniowie zadają sobie wiele pytań, mają szereg dylematów. W ramach zajęć z doradztwa zawodowego organizowane są spotkania gimnazjalistów z uczniami szkół ponadgimnazjalnych. Z kolei trzecia klasa gimnazjum to czas intensywnych zmian dla gimnazjalistów. Uczniowie zdają próbny egzamin gimnazjalny, mają wystawiane oceny będące podstawą do ocen końcowych. Ponadto zdają egzamin gimnazjalny, muszą zdecydować o wyborze szkoły.

W tym czasie rola doradcy zawodowego znacząco wzrasta. Prowadzone zajęcia w ramach doradztwa edukacyjnego „powinny wprowadzać młodzież nie tylko w świat zawodów i charakterystykę rynku pracy, ale podczas tych spotkań młodzi ludzie powinni dowiedzieć się, jak przebiega proces i jak dekodować etapy, na których się znajdują” (Kamieniecka, 2015, s. 14–19). Młodzieży powinna zostać przygotowana do dynamicznych zmian na rynku pracy, potrafić poruszać się w dużej liczbie informacji i wykorzystać je do podjęcia właściwej decyzji. Obecnie dużą rolę mają do odegrania media (Walat, 2013, s. 9–24; Piecuch, 2013, s. 34–46). Umiejętne wykorzystanie informacji może się przyczynić

do właściwych wyborów. We współczesnym świecie, na ciągle zmieniającym się rynku pracy, umiejętność podejmowania decyzji, jak również gotowość do zmiany oraz szybka adaptacja do nowych warunków to kluczowe kompetencje współczesnego człowieka (Ziółkowska, 2014, s. 45).

Aby pomóc młodzieży w dokonaniu wyboru, z pomocą powinni przyjść doradcy zawodowi.

Rola doradcy zawodowego w gimnazjum

Doradca przekazuje informację zawodową, którą definiuje Lelińska (1985, s. 35) jako „zbiory danych potrzebnych jednostce do podejmowania kolejnych decyzji zawodowych oraz związanych z zatrudnieniem. Zakres treści, metod i kanały przekazywanych informacji są dostosowane do etapu rozwoju zawodowego jednostki oraz rodzajów podejmowanych decyzji”. W przypadku gimnazjalistów mamy bardziej do czynienia z informacją edukacyjną, która jest „zbiorem danych potrzebnych jednostce do podejmowania decyzji związanych z dalszym kształceniem i nabywaniem kwalifikacji” (Sołtysińska, 2010).

Każdy posiada pewien kapitał środowiskowy, społeczny i kulturowy, który stanowi o ich aspiracjach, wiedzy, zainteresowaniach. Tym kapitałem obdarza nas rodzina, szkoła, sąsiedztwo, grupa rówieśnicza, krąg znajomych rodziny: „Zasoby osobiste to wiedza, umiejętności, zdobyte kwalifikacje, doświadczenie, kompetencje społeczne, a także cechy osobowości i kultura osobista” (Rosalska, Wawrzonek, 2012, s. 78).

Dla młodych ludzi jest to cały ciąg decyzji rozłożony w czasie. Obawy płynące z niewłaściwego dokonania wyboru mogą źle wpływać na ocenę sytuacji i motywy wyboru szkoły ponadgimnazjalnej. Według Wojtasika (2005, s. 182) „rolą współczesnego doradcy nie jest zmienianie młodego człowieka, ale jak najlepsze zrozumienie i pobudzenie jego refleksyjności, aby ten, przy wsparciu doradcy, mógł sam kształtować swoją tożsamość”.

Doradca zawodowy zapoznaje uczniów ze światem zawodów oraz zapotrzebowaniem rynku pracy, uwzględniając przy tym globalizację i dynamiczny rozwój technologii informacyjno-komunikacyjnych. Na podstawie indywidualnych zainteresowań, posiadanych predyspozycji i kompetencji wskazuje uczniom możliwości edukacyjno- zawodowe.

Praca doradcy wymaga wiedzy z wielu dziedzin nauki. Między innymi ważne jest aktualizowanie i poszerzanie tej wiedzy, uzupełnianie jej o aktualności i prognozy dotyczące współczesnej edukacji oraz dynamicznych zmian na rynku pracy.

Podstawą skutecznej działalności doradcy zawodowego jest umiejętność komunikowania się, której towarzyszyć powinna empatia. Poświęcanie uwagi, obserwowanie i słuchanie z empatią pozwala zrozumieć klienta i wejść w postrzegany jego oczami świat (Wilisz, 2006, s. 97). Dla doradcy zawodowego

jedną z ważniejszych umiejętności jest nawiązywanie bliskiego kontaktu z uczniami oraz tworzenie atmosfery otwartości i zaufania. Powinien również rozumieć zachowania młodzieży, a także udzielać informacji lub pomocy. Ważna w jego pracy jest też gruntowna wiedza o lokalnych przedsiębiorstwach i instytucjach usługowych.

Do podstawowych kompetencji i umiejętności doradcy zawodowego można zaliczyć zachowanie etyczne i profesjonalne, umiejętność zastosowania badań i teorii w praktyce. Doradcy pracują w różnych instytucjach, zajmując się młodzieżą w różnym wieku oraz osobami dorosłymi.

Paczkowska-Rogacz (2008, s. 94) zaleca stosowanie „modelu triady doradczej” doradca–uczeń–rodzic. Jest to bardzo ważne, gdyż dochodzi do nieporozumień i napięć wskutek odmiennych oczekiwań rodziców i ich dzieci co do wyboru dalszej edukacji (Kowalik, Sodel, 2015, s. 90–97). Taki właśnie model wydaje się być najbardziej wskazany – z jednej strony uświadamianie rodziców i uczniów, z drugiej – pogodzenie, ustalenie oczekiwań obu stron. Z tego wynika kolejne wyzwanie dla doradcy zawodowego, a mianowicie współpraca z rodzicami uczniów. Indywidualna diagnoza ucznia pod kątem predyspozycji zawodowych może różnić się od wyobrażeń rodziców na temat możliwości dzieci. Doradca często pełni rolę mediatora między uczniem a rodzicami. Natomiast Kargulowa (2010, s. 125–131) różnicuje zachowania, reakcje i emocje ojca oraz matki korzystających z profesjonalnej porady.

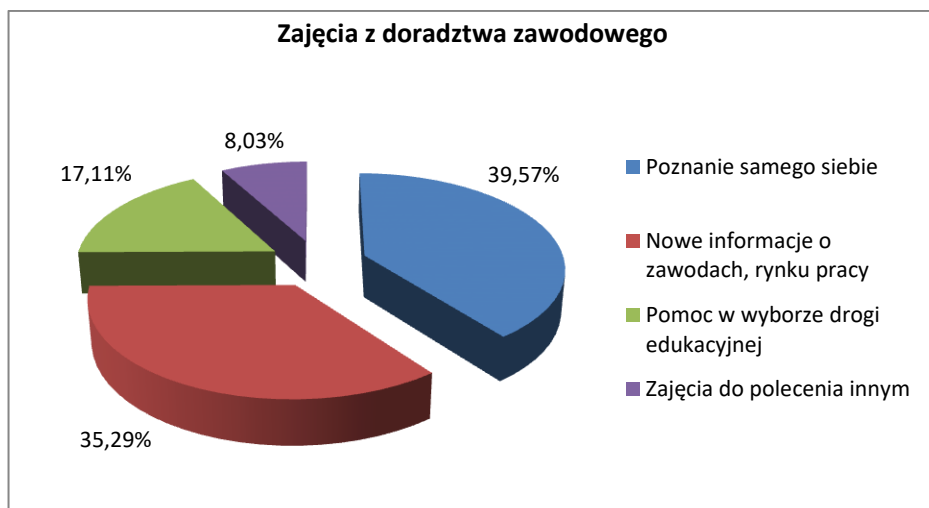
Jednym z wielu zadań doradcy jest uświadomienie młodzieży, jak ważne jest planowanie przyszłej kariery, określanie celów i ich realizacja. Młody człowiek powinien poznać samego siebie i na tym opierać swój wybór edukacyjno-zawodowy. Dokonując wyboru, powinien mieć świadomość zagrożeń, takich jak bezrobocie, umiejętności adaptacyjne w sytuacjach trudnych czy przystosowanie się do nowych warunków i mobilności zawodowej. Ważnym krokiem w podjęciu decyzji jest uwzględnianie ryzyka związanego z zawodem, który wybiera.

Dostosowanie oferty edukacyjnej do specjalnych potrzeb, nie tylko aspiracji ucznia wymaga profesjonalizmu i odpowiedzialności całego procesu doradczego.

Opinie uczniów gimnazjum o zajęciach z doradztwa zawodowego

Celem prowadzonych badań było określenie roli zajęć z doradztwa zawodowego w gimnazjum. W badaniach przeprowadzonych metodą sondażu diagnostycznego wzięło udział 187 uczniów. Były to osoby uczęszczające do czterech gimnazjów.

Jak uczniowie oceniają zajęcia z doradztwa zawodowego? Ilustracją odpowiedzi na to pytanie jest wykres 1.

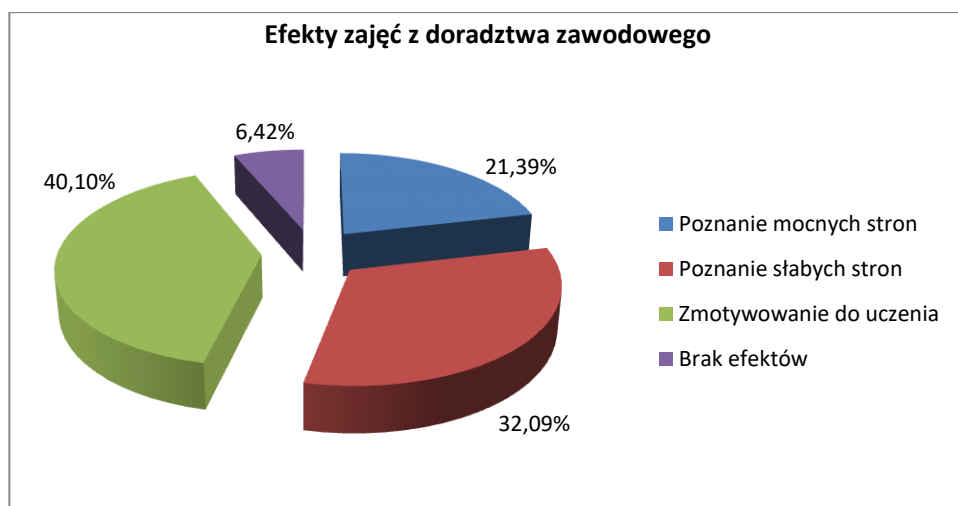
Wykres 1. Zajęcia z doradztwa zawodowego

Źródło: badanie własne.

Zajęcia z doradztwa zawodowego mają m.in. za zadanie poznanie przez uczniów własnej osobowości, uzdolnień i zainteresowań. Ponadto na takich zajęciach kształtowane są umiejętności samooceny i świadomości, jak dużo zależy od nas samych, jest wzmacniane poczucie własnej wartości. Doradcy zachęcają do poznania mocnych i słabych stron osobowości. Znany psycholog Koziellecki (1986, s. 14) pisze, iż w opisie obrazu siebie stosuje się pojęcie *samowiedza*, *wiedza zdobywa w procesie samopoznania*. Jest to zbiór sądów i wyobrażeń na temat własnego wyglądu zewnętrznego, intelektu, charakteru, dojrzałości emocjonowanej, stosunków z innymi ludźmi czy aspiracji życiowych. Kulas (1986, s. 17) przyjmuje, że pojęcie o sobie samym to całokształt wiedzy, wyobrażeń i pojęć jednostki o sobie tworzący względnie trwałe system poglądów, a także powstały na ich bazie stosunek uczuciowy jednostki do samej siebie związany z samooceną. Lepsze poznanie samego siebie to kategoria, którą zaznaczyło najwięcej badanych. Takich osób było 40%. Biorąc pod uwagę cele zajęć w ramach doradztwa zawodowego, można uznać, że zajęcia spełniły swoją rolę. Kolejną kategorią najliczniejszą co do zaznaczonych odpowiedzi była szansa na dowiedzenie się czegoś pożytecznego (35%). Podczas spotkań z uczniami różnych typów szkół respondenci mieli okazję do zapoznania się z wybranymi zawodami, zobaczyli, czym zajmuje się osoba na konkretnym stanowisku, jak również poznali ofertę szkół w regionie. Ważne były też aktualne informacje o potrzebach na rynku pracy. Nie bez znaczenia było zapoznanie się z dalszymi możliwościami kształcenia lub podjęcia pracy po ukończeniu określonego profilu w szkole zawodowej.

Dla 1/5 ankietowanych wizyta u doradcy była spotkaniem, które poleciliby innym. Wśród ankietowanych było 17%, dla których zajęcia okazały się dość przełomowe. Nie wiedzieli, co mają robić dalej, a zajęcia sprawiły, iż łatwiej było podjąć im decyzje. Byli przekonani, jaką drogę edukacyjną powinni wybrać. Pozostali badani, tj. 8%, uważają, że zajęcia z doradztwa zawodowego zarówno indywidualne, jak i grupowe można polecić innym uczniom. Nikt z ankietowanych nie potraktował spotkania z doradcą jako straty czasu, nikt też nie nazwał wizyty u doradcy stresującym przeżyciem.

Uczniowie spotykali się indywidualnie z doradcą zawodowym, ale również uczestniczyli w zajęciach grupowych. Wszystkie te spotkania wywołały określone zmiany u większości uczniów. Szczegółowe dane przedstawiono na wykresie 2.

Wykres 2. Efekty zajęć z doradztwa zawodowego

Źródło: badanie własne.

Najczęściej zaznaczaną kategorią była motywacja do dalszej nauki. Aby tak się stało, konieczne jest stworzenie odpowiednich warunków, by tę chęć i ciekawość wyzwolić. Jeśli uczniowie mają motywację do uczenia się, to wówczas są zainteresowani pracą szkolną. Wśród psychologów i pedagogów panuje przekonanie, iż motywacja jest najważniejszym czynnikiem efektywnego uczenia się. Motyw oznacza w psychologii swoisty stan organizmu pobudzający osobnika do działania, które ma zaspokoić jakąś potrzebę. Dla 40% ankietowanych wizyta u doradcy zawodowego motywowała ich do uczenia się.

Kolejną kategorią, którą zaznaczyli uczniowie jako efekt zajęć z doradcą zawodowym, było uświadomienie sobie mocnych i słabych stron. Jeśli mamy

wiedzę o swoich słabych stronach, to łatwiej poszukać ewentualnych źródeł niepowodzeń, ale również pracować nad sobą, aby się zmieniać. Warto także wykorzystywać swoje mocne strony. Uczniowie za mocne strony uważali cechy lub umiejętności, które są wysoko cenione przez otoczenie i nich samych, ogólnie oceniane jako pozytywne. Z kolei słabe strony to cechy, które nam się nie podobają czy też niskie, niezadowolające umiejętności danej osoby. 32% ankietowanych dzięki spotkaniu z doradcą zostało uświadomionych o swoich słabych stronach zawodowych, 22% – o swoich mocnych stronach zawodowych. Wśród respondentów były też osoby, które spotkanie z doradcą oceniły jako pozbawione efektu. Takich osób było 6%.

Podsumowanie

Młodzi ludzie, którzy kończą gimnazjum, w większości przeżywają trudne chwile. Z jednej strony wiek dojrzewania, z drugiej trudny wybór edukacyjny. W wyborach mogą im pomóc doradcy zawodowi. W szkołach, w których funkcję doradcy zawodowego pełni np. nauczyciel wychowawca, uczniowie wykazują duże zainteresowanie zajęciami. Znając nauczyciela, chętniej się zwierniają ze swoich problemów dotyczących tak ważnych wyborów, jak wybór drogi dalszej edukacji. Ważne jest, aby takie osoby miały profesjonalne przygotowanie. Biorąc pod uwagę wyniki badań ankietowych, można sądzić, iż doradcy mają szereg ważnych zadań do wykonania w gimnazjum. Nowa reform oświaty, która wchodzi w życie od 1 września 2017 r., zakłada wygaszanie gimnazjów, co w praktyce oznacza ich likwidację. Reforma ta budzi wiele kontrowersji, podobnie jak ta, która wprowadziła gimnazja. Jakie zadania będą realizowane w ramach doradztwa zawodowego? Młodzież będzie wcześniej musiała zdecydować o swojej przyszłości edukacyjnej. Na pewno zadania te będą podobne do tych, które były realizowane w gimnazjum. Niezależnie od wprowadzanych zmian ważne będzie uświadamianie uczniów oraz rodziców o roli doradztwa zawodowego, przybliżenie korzyści, jakie mogą wynikać ze wspólnego działania.

Literatura

- Kamieniecka, M. (2015). *Decyzje edukacyjno-zawodowe uczniów szkół gimnazjalnych*. Warszawa: Instytut Badań Edukacyjnych.
- Kargulowa, A. (2010). *O teorii i praktyce poradnictwa*. Warszawa: PWN.
- Kowalik, D., Sodel, P. (2015). Wychowanie w rodzinie w kontekście aspiracji edukacyjno-zawodowych. *Edukacja Ustawiczna Dorosłych*, 4, 90–97.
- Kozielecki, J. (1986). *Psychologiczna teoria samowiedzy*. Warszawa: PWN.
- Kulas, H. (1986). *Samoocena młodzieży*. Warszawa: WSiP.
- Lelińska, K. (1999). Założenia i kierunki rozwoju poradnictwa zawodowego w warunkach reformy edukacji. *Problemy Poradnictwa Psychologiczno-Pedagogicznego*, 2 (11), 27–53.
- Obuchowska, I. (2007). Adolescencja. W: B. Harwas-Napierała, J. Trempała (red.), *Psychologia rozwoju człowieka. Charakterystyka okresów życia człowieka* (s. 163–201). Warszawa: PWN.
- Paszkowska-Rogacz, A. (red.) (2008). *Moje dziecko wybiera karierę zawodową*. Łódź: Wyd. Społecznej Wyższej Szkoły Przedsiębiorczości i Zarządzania.

- Piecuch, A. (2013). Technologia dla edukacji. *Dydaktyka Informatyki*, 8, 34–46.
- Rosalska, M., Wawrzonek, A. (2012). *Między szkołą a rynkiem pracy*. Warszawa: Difin.
- Skórny, Z. (1993). *Problemy samopoznania i samorealizacji*. Wrocław: Wyd. UWr.
- Sołtyśńska, G. (2010). *ABC doradcy zawodowego. Poradnictwo zawodowe dla osób niepełnosprawnych. Materiały dla szkolnego doradcy zawodowego*. Warszawa: Krajowy Ośrodek Wspierania Edukacji Zawodowej i Ustawicznej.
- Walat, W. (2013). Przemiany edukacji pod wpływem technologii informacyjno-komunikacyjnych. *Dydaktyka Informatyki*, 8, 9–24.
- Wilisz, J. (2006). Empatia jako podstawowa umiejętność doradcy zawodowego. W: A. Stopińska-Pająk (red.), *Edukacja dorosłych. Doradca zawodowy. Rynek pracy* (s. 96–107). Warszawa: Wyd. WSP TWP.
- Wojtasik, B. (2005). Edukacyjno-zawodowe wybory nastolatków w „społeczeństwie ryzyka”. W: R. Leppert, Z. Melosik, B. Wojtasik (red.), *Młodzież wobec (nie)gościnniej przyszłości* (s. 180–187). Wrocław: Wyd. Naukowe DSWE TWP.
- Zaborowski, Z. (2009). *Psychospołeczne problemy sprawiedliwości i równości*. Warszawa: PWN.
- Ziółkowska, B. (2005). Okres dorastania. Jak rozpoznać ryzyko i jak pomagać? W: A.I. Brzezińska (red.), *Psychologiczne portrety człowieka. Praktyczna psychologia rozwojowa* (s. 379–422). Gdańsk: GWP.